

Mayıl HƏSƏNOV
tarix elmləri namizədi,
dosent

KİTABXANA FONDUNUN ÖYRƏNİLMƏSİ SİSTEMİ

Kitabxana fondunun öyrənilməsi çox mühüm, lakin mürekkəb vəzifələrdən biridir. Təcrübə göstərir ki, kitabxanaçı kitabxana fondunun formalaşma sistemini dərk etmədən onun mahiyyəti haqqında tam təsəvvürə malik ola bilməz. Buna görə də kitabxana fondunun əsas mahiyyətini təhlil etmək üçün onun sistem kimi öyrənilməsini mənimsəmək lazımdır.

"Fond" yunan sözü olub "kitab saxlayıcı" mənasında işlənmişdir. Bu mənada uzun müddət fonda kitab saxlayıcı kimi baxmışlar. Daha doğrusu, bütün dünya xalqları "kitabxana" və "kitabxana fondu" anlayışlarını bir-birindən fərqləndirməmiş, onları eyni mənada vəhdət şəklində götürmüşlər.

Təcrübə göstərir ki, bütünlükdə kitabxana ilə fond arasında bərabərlik mövqeyində durmaq olmaz. Fond özlüyündə kitabxana fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsini (yarımsistemini) təşkil edir. Lakin "kitabxana fondu" sözü yarımsistmə çevrilmişdir. Əvvəllər "kitabxana fondu" termini əvəzinə "kitab kolleksiyası", "kitabxana bölməsi", "kitabların toplanma yeri", "kitab ömlakı" və s. sözlər işlənmişdir.

"Fond" sözü həqiqi mənada ölkəmizdə XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş və "kitabxana" sistemində əsl yerini tuta bilmişdir.

Fondun öyrənilməsi sistemi onun formalaşmasına daha əhəmiyyətli təsir göstərir, komplektləşdirmənin əsas cəhətlərini səmərələşdirir, sənədlərin seçmə prosesini elmi cəhətdən əsaslandırır (1).

Öyrənmə sistemini iki qrupa ayırmaq olar:

a) konkret kitabxana fondunun sistem daxili öyrənilməsi;

b) kitabxanalararası fondun sistem dairəsində öyrənilməsi.

Əgər birinci halda konkret kitabxanaya məxsus sənədlər sisteminin təhlili nəzərdə tutulursa, ikinci halda eyni tipli kitabxana fondu

rının sistemarası öyrənilməsinə istinad edilir. Hər iki halda sənədlərin mövcudluğu əsas götürülür. Bu sənədlərin əhatə etmə əmsalına əsaslanır. Sənədlərin fondada əksətdirmə əmsalı sistemin inkişaf funksiyaları ilə bağlıdır. Bu da fondun "kitabxana" sistemində mövcud olan digər yarım sistemlərlə (hissələrlə) əlaqəli inkişafı tənzimləşdirməyə imkan vermişdir. Ümumiyyətlə, kitabxana fondunun kitabxananın digər yarım sistemləri ilə yanaşı eyni səviyyədə nəzərdən keçirilməsi həm kitabxana fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə, həm də bütünlükdə iş proseslərinin səmərələşdirilməsinə mühüm təsir göstərir. Fikrimizin konkret ifadəsini Bakı şəhər kütləvi kitabxanalarının iş təcrübəsində müşahidə edə bilərik. Burada iki kütləvi kitabxananın fəaliyyətini nəzərdən keçirək. Belə ki, Bakı Şəhəri Mərkəzi Kitabxanasında fondun formalaşması, oxucu kontingentinin genişliyi, işçi heyətinin ixtisas zənginliyi, maddi-texniki bazanın artımı prosesində 1996-cı ildə fondun bütünlükdə mövzu etibarilə təkmilləşməsi 3000-də (2) yaxın olmuşdursa, M.Qorki adına Mərkəzi Şəhər Səyyar Kitabxanasında bu yarım sistemlərin əlaqələrinin nisbətən zəif təşkil edilməsi mövzu əhatəliyinə mənfi təsir göstərmiş və 1996-cı ildə həmin kitabxananın fondunda 2500 mövzuya dair sənəd əhatə edilmişdir (3).

Burada kitabxana fondunun formalaşması sistemini əsas götürmək lazımdır. Belə ki, fond kitabxananın bütün yarım sistemlərinə, bütövlükdə kitabxana işinə müsbət təsir göstərir, bütün yarım sistemlərlə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Kitabxana fondunda sənədlərin miqdarı və məzmunu bilavasitə oxucu kontingentinin sayını və tərkibini artırır və tənzimləşdirir. Lakin burada fondun formalaşması optimallığı əsas götürülməlidir.

Fond yarım sistem kimi kitabxananın işçi heyətinin fəaliyyəti ilə üzvi surətdə bağlıdır. Başqa sözlə, fondun formalaşması prosesi işçi heyətinin işgüzarlığı, bacarığı, peşə ixtisasının yüksək olması səviyyəsi ilə əlaqədardır. Deməli, burada fondun təkmilləşməsinin təmin edilməsi onun daxili zənginliyini artırır və onu oxucuların əsl mütaliə mənbəyinə çevirir. Burada hər şeydən əvvəl öyrənilən sistem həddinin müəyyənəşdirilməsi zəruridir. Məhz bunun əsasında fondun imkanları konkretləşdirilir, formalaşma məqsədi və vəzifələri dəqiqləşdirilir. Əgər öyrənmə sistemində konkret kitabxana fondu nəzərə alınmırsa, sənədlərin seçmə prosesi daha sadə xarakter daşıyarsa, öyrənmə sistemi eyni tipli kitabxana fondlarını əhatə edirsə, buna geniş səpgili komplektləşdirmə tutumu deyilir.

Konkret olaraq bu prosesi bir neçə kitabxananın təmsalında müşahidə etmək olar. Belə ki, M.Ə.Sabir adına Mərkəzi Şəhər Kitabxanası fondunun quruluşu Xətai rayonu MKS fondunun formalaşma sistemində görə xeyli fərqli olacaqdır. M.Ə.Sabir adına Mərkəzi Şəhər Kitabxanasında fondun öyrənilməsi sadə xarakter daşıyarsa, konkret kitabxana dairəsində komplektləşdirilsə və sənədlərin alınma potensialı azdırsa, Xətai rayonu MKS-də sənədlərin alınma və formalaşma optimallığı daha yüksək əmsala malikdir. Belə ki, 1995-ci ildə M.Ə.Sabir adına Mərkəzi Şəhər Kitabxanasında 524 nüsxə sənəd əldə edilmişdirsə (4), Xətai rayon MKS-də bu rəqəm 8397 nüsxəyə yüksəlmişdir (5). Buradan da məlum olur ki, Xətai rayon MKS-də vahid fondun komplektləşdirilməsi prosesi M.Ə.Sabir adına Mərkəzi Şəhər Kitabxanasının formalaşmasına görə daha yüksək səviyyədə durur. Bu da bilavasitə sistem kitabxanalarının zənginliyi ilə bağlıdır.

Fondun öyrənilməsi sistemi kitabxananın digər struktur ünsürləri ilə sıx surətdə əlaqədardır. Bu ünsürlərin struktur bölgüsünə kitabxananın yarım hissələri də deyilir. Burada yarım hissələrin bir neçə cəhətini nəzərə almaq lazımdır. Onları bu şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- a) kitabxana fondu;
- b) oxucu kontingenti;
- c) kitabxananın işçi heyəti;
- ç) maddi-texniki baza.

Bu yarım sistemlər arasında sıx əlaqə, vəhdət və qarşılıqlı bağlılıq mövcuddur (6).

Bütün kitabxana sistemlərindən fərqli olaraq kitabxana fondu özlüyündə yarım sistem (hissə) kimi daha ümumi xarakter daşıyır. Fond birdən-birə yaranıb indiki səviyyəsinə çatmamışdır. O, təcrüdə inkişaf etmiş, artmış, formalaşmış və əsl mənada öz həqiqi qiymətini ala bilməmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç bir kitabxana fondsuz mövcud ola və öz mühüm vəzifəsini yerinə yetirə bilməz.

Fondun yarım sistem kimi zənginləşməsində oxucu kontingenti də mühüm rol oynayır. Məlum olduğu kimi, fond müəyyən oxucu qrupları üçün nəzərə alınır və təşkil edilir (7). Məhz buna görə də bu yarım sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsini həmişə komplektləşdirmə işində əsas götürmək lazımdır. Lakin fond ilə oxucu əlaqəsinin başlıca istiqamətverici qüvvəsi kitabxananın işçi heyəti hesab olunur. Kitabxanaçı həm oxucuların ümumi sorğu istiqamətlərini, həm də fondun formalaşma sistemini, profilini seçmə dolğunluğunu, müntəzəm

komplektləşdirmə istiqamətini nəzərə alır və fond-oxucu əlaqələrinin tənzimləndirilməsi səmərəliliyini həyata keçirir. Məhz buna görə də kitabxananın işçi heyəti fondun formalaşma sistemini elə qurmalıdır ki, oxucu tələbatı hərtərəfli ödənilmiş olsun.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, bir yarım sistem kimi kitabxananın maddi-texniki bazasını yaratmadan fondun formalaşmasını təmin etmək qeyri-mümkündür.

Kitabxananın maddi-texniki bazasını bir yarım sistem kimi iki yerə ayırmaq olar:

a) maliyyə vəsaitinin mövcudluğu;

b) maddi-texniki şəraitin (kitabxana avadanlığı) təşkil edilməsi.

Bu cəhətlər qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlayır (8). Belə ki, əgər maliyyə vəsaiti sənədlərin alınmasını təmin edirsə, maddi-texniki şərait sənədlərin kitabxanada yerləşdirilməsi problemini həll edir. Deməli, kitabxananın bütün yarım sistemləri bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olub, fondun tərkibcə tənzimlənməsinə mühüm təsir göstərir.

İstər oxucu kontingenti, istər kitabxana işçi heyəti, istərsə də maddi-texniki baza fondun tərkibcə yaradılmasının əsas hissəsini təşkil edir və onun zənginliyini yaradır. Burada sənədlərin komplektləşdirmə potensialı mühüm rol oynayır. Sənədlər kitabxanaya daxil olduğu vaxtdan fonda çevrilir və xidmət işinin əsas bazasını təşkil edir (9). Tək-tək sənədləri fond hesab etmək olmaz. Fond yalnız o vaxt fond hesab oluna bilər ki, külli miqdarda sənədləri əhatə edə bilsin.

Sənədlərin özü də müxtəlif növlərə ayrılır:

a) dövrü nəşrlər (jurnallar, qəzetlər, nəşri davam edən məcmuələr);

b) kitab və kitabçalar;

c) kinofotofono sənədlər (audiovizual materiallar və s.);

e) çap olunmayan sənədlər (dissertasiyalar, idarə hesabatları, əlyazmaları və s.).

Bu baxımdan kitabxana fondlarının nəzərdən keçirilməsi xeyli maraqlıdır.

Kitabxana fondunda əhatə olunan kitab və kitabçaların mövcudluğu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada kitabların rolunu xüsusən qeyd etmək lazımdır. Kitablar bütün növlü kitabxana fondlarının əsas informasiya mənbəyi kimi oxucu sorğularının ödənilməsində mühüm rol oynayır və bütünlükdə fondun ən böyük bir hissəsini təşkil edir

(10). Kütülvə kitabxanalarda kitabların nisbi müqayisəsi daha mühüm üstünlüyə malik olub, fondun 60-70 faizi qədərini əhatə edir (11). Elmi kitabxanalarda isə bu fond müqayisəsi 40-50 faizə bərabərdir (12). Bu fərqli cəhətlər bilavasitə oxucu tərkibinin və sorğusunun zənginliyindən irəli gəlir.

Kitabxanalarda qeyri-dövrü nəşrlərin yarım növlərindən birini kitabçalar təşkil edir. 5-48 səhifəli mətnə malik olan bu kitabçalar təqvimlərdən, plakatlardan, vərəqələrdən, kiçik həcmli reproduksiyalardan, xəritələrdən, kiçik çaplı materiallardan ibarətdir. Bütün bunlar fondda müxtəlif mənada istifadə olunur.

Fondun əsas tərkib hissələrindən birini də dövrü nəşrlər təşkil edir. Jurnal, qəzet nəşri davam edən məcmuələrdən ibarət olan bu sənədləri bütün kitabxana fondlarında müşahidə etmək olar. Kütülvə kitabxanalarda dövrü nəşrlər fondun 15 faizini təşkil edirsə (13), elmi kitabxanalarda jurnallar, qəzetlər, nəşri davam edən məcmuələr, bülletenlər, elmi xəbərlər, təqvimlər fondun 45-50 faizini tutur (14). Bu nəşrlərin fondlarında komplektləşdirmə əhəmiyyəti getdikcə artır və müasir dövrdə kitablara nisbətən daha operativ xarakter daşıyır. Belə ki, bu nəşrlərdə elmin, texnikanın, mədəniyyətin yenilikləri daha operativ işıqlandırılır, istər respublika, istərsə də xarici ölkələrdə baş verən hadisələri əks etdirir. Lakin bu nəşrlər kitaba nisbətən daha tez köhnəlir. Bununla belə, həmin nəşrlər fondun formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Kitabxana fondunun tərkib hissələrindən birini kinofotofono sənədlər təşkil edir. Kinofotofono sənədlərin üstünlüyü ondadır ki, onlar informasiyanın dərk edilməsinə və emosional hissələrin şəxsi zövqlərin genişləndirilməsinə əsaslı təsir göstərir, habelə onlar təkcə şəkillərin deyil, bilavasitə səslərin və təsvirlərin qeydini də aparmağa imkan verir (15).

Kinofotofono sənədlər müxtəlif formada nəzərə alınır:

a) kino sənədlər, yəni hərəkətedici şəkillər;

b) foto sənədlər, yəni səs yazılarını ifadə edən materiallar.

Kino sənədlərinə kinofilmlər və videoyazılar daxildir. Foto sənədlərinə albomlar, fotosəkillər daxildir. Fono sənədlər isə qramplastinkalarda, videoyazılarda öz əksini tapır. Lakin bu sənədlərin əldə edilməsi və mühafizə olunması hələ də baha başa gəlir, informasiyanın lazımı tezliklə mənimsənilməsi imkanını təmin edə bilmir, bu işi yalnız xüsusi quraşdırıcılar, alətlər və maşınlar əsasında yerinə yetirmək mümkündür. Kinofotofono sənədlərinin ən mühüm növlə-

rindən birini videoyazılar (daha doğrusu, video səs yazıları) təşkil edir. Videokasetlərin, videodisklərin və digər videoyazıların quruluşu imkan verir ki, yazıların dərhal istifadəsi mümkün olsun, onların təsviri prosesinin lazımı yerdə dayandırılıb nümayiş edilməsi təmin olunsun. Bu da informasiyanın əyani şəkildə mənimsənilməsinə mühüm köməklik göstərir.

Sənədlərin növlərindən birini çap olunmayan materiallar təşkil edir. Bu da əlyazmalardan, makina yazılarından, bəzi reproduksiya materiallarından, habelə mətbəə üsulu ilə əlyazma hüququnda çap edilən nəşrlərdən ibarətdir.

Başlıca olaraq elmi və elmi-texniki kitabxanaların əldə etdiyi çap olunmayan materialların miqdarı daim artır. Belə ki, həmin materiallar çox hallarda elmi və texniki məsələlər üzrə yeni informasiyanın ilkin və bəzən də yeganə mənbəyi hesab edilir. Onlar çap olunan sənədlərdən geri qalır, bəzi hallarda isə çap olunmayan materiallar informasiya yeniliyinə, konkretliyinə, yığcamlığına, operativliyinə görə üstünlük təşkil edir. Kitabxanalarda (əsasən elmi-texniki) böyük miqdarda nəşr olunmayan sənədlərin yarımnovləri və növ müxtəlifliyi əhatə olunmuşdur. Bunlardan fəal istifadə olunanlar sırasına (dəqiqolma dərəcəsinə görə) müəssisə standartları, səmərələşdirici təkliflərin təsviri, texnoloji təminatlar, xarici ədəbiyyatın tərcümələri daxildir. Buraya həmçinin alim və yazıçıların iri elmi kitabxanalarda toplanan şəxsi arxivləri, dissertasiyalar və avtoreferatlar da daxildir. Doğrudur, avtoreferat çap olunur, lakin əlyazması hüququ daşıyır.

Çap olunmayan sənədlərdən birini də əlyazmaları təşkil edir. Qədim kitabxanalarda əlyazma materialları yeganə sənəd növünü təşkil etmişdir. Hazırda əlyazma kitabları və ya qədim əlyazmaları iri elmi kitabxana fonlarında ən nadir, daha qiymətli və diqqətlə mühafizə olunan hissəni təşkil edir. Bu sənədlər M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasında və Azərbaycan Respublikası Milli EA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında əhatə olunmuşdur. Birinci kitabxanada 30 min nüsxədən artıq, ikinci kitabxanada 20 min nüsxəyə yaxın sənəd əhatə olunmuşdur (16). Nadir fondlar respublikamızın digər iri kitabxanalarında da təşkil olunmuşdur. Belə fondların yaradılması oxucuların mütaliə potensialını yüksəldir və ən qiymətli sənədlərlə tanış edir.

Kitabxanalarda reproduksiya materialları da əks olunur. Bu sənədlər müəyyən kitabların sürətçixarma prosesinə əsaslanır. Reproduksiyalaşdırma prosesində sənədin mətn formasına heç bir dəyi-

şik etmədən, böyütmədən, kiçiltmədən saxlamaq olar. Lakin sonuncu üsulun (mətnin kiçildilməsi) sənədlərin saxlanma yerinə qənaət etmək və istifadəni səmərələşdirmək məqsədilə tətbiq edilir. Bütünlükdə reproduksiya materialları fondun zənginləşməsinə xeyli təsir göstərir (17).

Bu təsiri mikrodaşıyıcılarda da müşahidə etmək olar. Kitabxana fondlarının mikrodaşıyıcılarla geniş komplektləşdirilməsi 30-cu illərin ortalarından (ABS-da) başlanmışdır. Hazırda ABS-in Konqres Kitabxanası yeni daxil olan sənədlərin 28 faizinin tam sürətini çıxarır, bu da bir milyon ada yaxın mikrodaşıyıcılar toplusuna bərabərdir. Lakin belə mikrodaşıyıcılar 60-cı illərdən respublikamızın kitabxanalarına da daxil olmuşdur. Sarğıya dolanmış belə mikrofilmələr kitabların, qəzetlərin, jurnalların çapı davam edən nəşrlərin sürətini çıxarır və mühafizəsini daha münasib təmin edir.

Mikrofilmlərin daha bir növünü kəsik mikrofilmlər təşkil edir ki, bu da 23 sm uzunluğunda olan bir və ya bir neçə şəkildən ibarət olur. Belə mikrofilmlər kiçik vərəqli materialların standartların, ixtira təsvirlərinin, qrafiklərin və s. sürətini çıxarmaqda olduqca əlverişlidir.

Lakin respublikamızın kitabxanaları cəmiyyətin informasiyalaşdırma mərhələsinə qədəm qoyduğu bir dövrdə reproduksiya materiallarına və mikrodaşıyıcılara az yer verir və onları ikinci dərəcəli sənəd kimi qiymətləndirir.

Bununla belə göstərmək lazımdır ki, respublikamızda kitabxanalar öz fondlarının tərkibcə zənginləşdirilməsinə ciddi səy göstərir və onları dövrün tələbləri səviyyəsində formalaşmasına mühüm diqqət yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Столяров Ю.Н. Библиотечный фонд: Учебник. – М.: Книжная палата, 1991. – 271 с.
2. Bakı Mərkəzi Şəhər kitabxanasının 1995-ci il hesabatı. – S.19.
3. M.Qorki adına Mərkəzi Şəhər Səyyar Kitabxanasının 1995-ci il hesabatı. – S.17.
4. M.Ə.Sabir adına Bakı Mərkəzi Şəhər Kitabxanasının 1995-ci il hesabatı. – S.14.
5. Bakı Şəhər Xətai rayon MKS-in 1995-ci il hesabatı. – S.19.
6. Столяров Ю.Н. Библиотечный фонд: Учебник. – М.: Книжная палата, 1991. – 271 с.
7. Карташов Н.С. Взаимосвязь формирования и использования библиотечных фондов//Сов.библиотековедение. –1992. -№5. – С.61-67.

8. Астонович В.Г. Технологические процессы комплектования// Библиотекосведение.-1993. -№2.- С.56-74.
9. Исаев Ю.В. Новые подходы к комплектованию библиотечных фондов//Сов.библиотекосведение.- 1991.-№3. - С.61-63.
10. Xələfov A.A. və b. Kitabxana işçisinin məlumat kitabı.- B.: Azərneşr, 1986.- S.270.
11. M.Ə.Sabir adına, R.Rza adına, A.Səhhət adına, M.Ş.Vazeh adına Bakı şəhər kütləvi kitabxanalarının 1997-ci il hesabatı.
12. Azərbaycan Respublikası EA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının 1997-ci il hesabatı. – s.19.
13. Bakı şəhər Xətai rayon MKS-in 1996-ci il hesabatı.- s.18.
14. M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının 1996-cı il hesabatı.– S.13.
15. Андрюшина С.В. Критерии отбора фонда нетрадиционных изданий// Библиотекосведение.- 1996. - №3. – С. 62-63.
16. M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının, Azərbaycan Respublikası EA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının 1996-1997-ci il hesabatları.
17. Критерии отбора литературы-основа качественного комплектования библиотечных фондов// Сов.библиотекосведение. – 1992- № - С.63-67.

М.М.ГАСАНОВ

Система изучения библиотечного фонда

Резюме

В статье рассмотрены важнейшие составные части сложной системы изучения фондов централизованных библиотечных систем, проанализированы методы изучения фондов в зависимости их тематико-технологической структуры.

Важное место в статье занимает опыт работе научных и массовых библиотек по изучению и обобщению состава фондов.